

Biblioteka
JANUS

TIM *press*

Biblioteka

JANUS

EDGAR MORIN

Spoznaja, neznanje, misterij

Naslov izvornika

Connaissance, ignorance, mystère

© Librairie Arthème Fayard, 2017

© za hrvatsko izdanje:

TIM press d.o.o., Zagreb

Tel.: 01 611 97 13; Faks: 01 611 97 14

E-mail: tim.press@tim-press.hr

www.tim-press.hr

Sva prava pridržana

ISBN 978-953-8075-53-7

Edgar Morin

SPOZNAJA,
NEZNANJE,
MISTERIJ

Sfrancuskoga prevela

Dubravka Celebrini

Pogovor napisao

Rade Kalanj

Zagreb, 2018.

SADRŽAJ

Uvod	7
Prvo poglavlje: Ignorantska spoznaja	15
Drugo poglavlje: Stvarnost	23
Treće poglavlje: Naš svemir	37
Četvrto poglavlje: Život, revolucija u evoluciji	55
Peto poglavlje: Kreativnost života	69
Šesto poglavlje: Čovjek sam sebi nepoznat	81
Sedmo poglavlje: Mozak i duh	91
Osmo poglavlje: Post-čovječanstvo	123
Završetak	137
Pogovor hrvatskom izdanju (Rade Kalanj)	141

UVOD

*Pa zalibe nove stvara,
I ostaje preneražen
(Jer svijet znanja bi premašen)
Ivan od Križa*

*Tko povećava svoju spoznaju, povećava svoje neznanje.
Friedrich Schlegel*

*Carstvo znanja podiglo je sidro. Plovi prema misteriju i noći.
Manuel de Diéguez*

*Mi još uvijek živimo u djetinjstvu ljudske vrste, svi obzori što ih
tvore molekularna biologija, DNK, kozmologija, počinju se otvarati.
Mi smo tek djeca u potrazi za odgovorima, a kako se širi otok
spoznaje, tako se povećavaju obale našega neznanja.
John Wheeler*

---

* Ivan od Križa, „Udoh, ni sam ne znam kako“, *Pjesme*, Symposium, Split, 1997.

*Došlo je vrijeme kad će nas privlačiti samo ono
što je uspjelo ostati nerazumljivo!*

René Char

Žaba na dnu zdenca ne zna što je plima.

Japanska poslovice

*Stvari nisu tajanstvene zato jer bi trebale biti znak nečeg drugog,
nego zato što jesu.*

Vladimir Jankélévitch

*Najviši predmet stvaranja danas nam ukazuje na ono nezamislivo
s čim valja naučiti živjeti na najhumaniji i najpotpuniji mogući način.*

Patrick Chamoiseau

*Znanosti imaju dvije krajnosti koje se dodiruju. Prva je čisto
naravno neznanje u kojem se nalaze svi ljudi po rođenju. Druga je
krajnost u koju dolaze veliki duhovi koji, obišavši sve što ljudi mogu
znati, osjete da ništa ne znaju, i da su još u onom istom neznanju
odakle su i krenuli. Ali ovo je učeno neznanje svjesno sebe.**

Blaise Pascal

*Čovjek koji ne razmišlja živi u sljepoći,
čovjek koji razmišlja živi u tami.*

Victor Hugo

---

* Blaise Pascal, *Misli*, preveo Zlatan Plenković, Zora, Zagreb, 1969.

Volim znati.

Sačuvao sam djetinju znatiželju, mladenačka propitivanja, uspio sam, s dvadeset sedam godina, u knjizi *Čovjek i smrt*, propitivati ono što je u ljudskom životu najveći problem i što zahtijeva interdisciplinarnu kulturu; s trideset godina imao sam sreću da me prime u CNRS, što mi je omogućilo da zadovoljim svoju znatiželju i propitivanja, zahvaljujući slobodi koju mi je ta institucija omogućila!

Još uvijek osjećam silni užitek pri otkrićima i tumačenjima, te nisam prestao čitati znanstvene časopise i knjige koje me upućuju u izvanredne napretke u spoznajama.

Ipak, vrlo sam brzo shvatio da je odnos između spoznaje i stvarnosti zapravo problem koji su indijski, kineski i grčki mislioci već odavno postavili, a ponovno su ga istaknuli Kant te današnja znanost o mozgu i filozofija spoznaje: što znamo, što uopće možemo znati o stvarnosti?

Postavši problematičnom, spoznaja i samu stvarnost čini problematičnom, a ova pak jednako tako čini

problematičnim duh koji generira spoznaju, i koji danas čini zagonetnim mozak koji generira duh.

Tako dolazimo do neraskidivog i kružnog odnosa između stvarnosti, spoznaje, duha i mozga. Otkrivamo ono nepoznato u svima njima i, što je paradoksalno, to nepoznato se nalazi unutar poznatog i spoznatog. Drugim riječima, sve što rasvjetljava postaje mračno ne prestajući pritom rasvjetljivati.

To nije utažilo moju žeđ za spoznajom, nego ju je proširilo i produbilo u smislu da pokušam spoznati samu spoznaju, njezine mogućnosti, njezine granice, njezine opasnosti od pogrešaka i iluzija, te da potražim način kako da obradim spoznaju, relevantnu u najvećoj mogućoj mjeri, što me dovelo do pisanja *Metode*.

Još uvijek osjećam jednako zadovoljstvo u otkrićima i tumačenjima, kako onima vezanima uz svemir tako i onima vezanima uz sitne pojedinosti svakodnevnog života. To je u meni izazvalo sve jače i jače čuđenje – katkada divljenje, katkada vrtoglavicu – što živim, što hodam, što sam ispod sunca. Što gledam mjesec kako se penje na noćnom nebu, što promatram skupine zvijezda, mojim očima sićušne, mojoj spoznaji goleme.

Sve što je očito, sve što je poznato, postaje čuđenje i misterij.

Moje se čuđenje povećava pri svakom pogledu, pri svakom osjetu. Ne samo kad je riječ o misteriju života, egzistencije, stvarnosti, nego i kad je riječ o glavama prolaznika na ulici, o stablima, životinjama...

Drugo poglavlje

STVARNOST

*Sve je stvarno i nije stvarno
Istodobno stvarno i nestvarno
Ni stvarno ni nestvarno
Tako nas uči Gospodin Buda.
Nagarjuna*

*Najljepša iluzija je vjerovati da živimo u stvarnom svijetu
i obrnuto također.
Maurice Chapelan*

*Stvarno je odstupanje od mogućeg.
Pierre-André Terzian*

Naša stvarnost je stvarnost svijeta u tri dimenzije unutar kojeg postoje predmeti i djelovanja, odvijaju se događaji u vremenu i prostoru. Sastavljena je od materije, energije i informacije.

Unatoč nespornom osjećaju naše stvarnosti, odnosno stvarnosti naše osobne biti, stvarnosti naših događaja, stvarnosti naše prirode, naše zemlje, našeg svijeta, vremena i prostora, katkad stječemo dojam o slaboj stvarnosti naše stvarnosti.

Ta je zamisao stara i formulirana je u više navrata.

Prema vedskom mišljenju, naša stvarnost je *maya* (svijet iluzija).

Prema budističkom mišljenju, ona je *samsara* (svijet privida).

Platonova ideja, ideja o stvarnosti od koje prepoznajemo samo sjene, na Zapadu je preuzimana na razne načine. Zamisao da je život san⁶ bez prestanka se vraćala u našu kulturu, osobito sa Shakespeareovom formulacijom u *Oluji*: „Mi smo ista tvar od koje snovi sazđani su.“⁷ Leopardi je čak došao do ovog logičkog obrata: „Apsurdna je ali ipak posve istinita stvar, budući da je ono stvarno ništavilo, da su u svijetu stvarne i supstancijalne samo iluzije.“ (*Zibaldone*)

Na jedan drugi način, nakon Kanta znamo, a to je potvrđeno znanstvenim spoznajama o ljudskom mozgu, da u našoj percepciji vanjskog svijeta između ostalog sudjeluju organizacijske sile mozga.⁸ Je li ono realno reifikacija stvarnosti koja nije sačinjena od stvari nego je mi „opredmećujemo“?

---

6 Naslov kazališnog komada Calderona de la Barce.

7 Shakespeare, *Oluja*, preveo Antun Šoljan, Nakladni zavod MH, Zagreb, 1979.

8 Znamo da nema bitne razlike između percepcije i halucinacije te da, štoviše, svaka percepcija može sadržavati halucinogeni dio.

Je li stvarnost poluimaginarna?

U svakom slučaju, ono realno možemo shvatiti samo kroz predodžbe i tumačenja.

Karl Pribram smatrao je da naš mozak stvarnost „sastavljenu isključivo od valova frekvencije pretvara u holograme (ili reljefne slike)“⁹. No oni predstavljaju prevođenje na znanstveni jezik jedne razine promatranja koja se može usporediti s radiografijom koja vidi samo kosti, ne i tkivo. Frekvencijski valovi su također i nešto drugo osim valova frekvencije.

Odatle proizlazi ideja o izgradnji predodžbe stvarnosti preko duha (Jean-Louis Le Moigne¹⁰). Tome se pridodaje ideja o socijalnoj konstrukciji stvarnosti, koju su istraživali sociolozi (Peter Berger, Thomas Luckmann, Klaus Krippendorff).

Dakle, stvarnost vanjskog svijeta je humanizirana stvarnost: ne poznajemo je izravno, nego kroz naš ljudski duh, prevedenu/rekonstruiranu i u našoj percepciji, i u našem jeziku, i u našim teorijama i filozofijama, i u našim kulturama i društvima.

Što se mene tiče, ja sam su-konstruktivist, jer mislim da mi fizički, društveno i povijesno konstruiramo prevođenje stvarnosti koja je izvan nas.

---

9 Karl Pribram: „Materija koja nas okružuje samo je reljefna slika (hologram) stvarnosti sastavljene isključivo od valova frekvencije“, *Brain and Perception: Holonomy and Structure in Figural Processing*, Hillsdale, N.J., Lawrence Erlbaum Associates, 1991.

10 *Le Constructivisme*, sv. 1, *Des fondements*, ESF, sv. 2, 1994.; *Des épistémologies*, ESF, 1995.

Sedmo poglavlje

MOZAK I DUH

Unatoč bljeskovima i svjetlucanjima što ih otkrivaju uređaji uz pomoć kojih gledamo kroz ljudsku lubanju, mozak je i dalje slabije poznat od svemira, slabije poznat od organizacije života. Ta nepoznanica ne samo da je unutar nas, ona je unutar naše svijesti, našeg govora, naše inteligencije. Ono što smo otkrili o mozgu od presudne je važnosti, ali istodobno jača njegov misterij. Mozak je stroj koji funkcionira sa sto milijarda neurona međusobno povezanih i isprepletenih u sto tisuća milijarda sinaptičkih veza, koje se mogu opisati električnim i kemijskim terminima, a uronjeni su u glija stanice. To je kozmos koji, kako se čini, sadrži više elemenata i odnosa nego veliki kozmos čiji je sićušni dio. Među živim bićima, jedinstven je po volumenu i po kompleksnosti.

Mozak i duh, koji su jedan u drugome, imaju svatko za sebe jezik koji je onom drugom nerazumljiv; jezik mozga je elektrokemijski, jezik duha je jezik riječi i rečenica.

Odnos mozak/duh je na prvi pogled nerazumljiv. Taj odnos kvare dvije vladajuće, međusobno suprotstavljene

vrste objašnjenja. Prvo objašnjenje je reducirajuće: negira stvarnost duha koju rastapa u mozak. Drugo objašnjenje je disjunktivno: duh je vlastita stvarnost koja raspoložbe mozgom kao televizijskom antenom.

Odnos duh/mozak ne treba se shvatiti kao ograničavanje duha na mozak ili kao njihovo rastavljanje, nego po načelu emergencije. Mozak je, ako ne sjedište, onda barem izvor duha. Duh emergira iz moždane aktivnosti i postaje psihička stvarnost prisvajajući jezik, znanje i kulturu nekog društva. Očituje se i opisuje se riječima, pojmovima, raspravama i teorijama. Postavši duhom intelektualnim aktivnostima, obuhvaća i dio senzibilnosti koji nazivamo dušom. Duh živi samo u aktivnosti, duša postoji samo u senzibilnosti. Duša i duh su *yin* i *yang*, neodvojivi, komplementarni i prisutni jedno u drugome. Oni su očito ovisni o trajnim mozgovnim aktivnostima.

Svijest je emergencija aktivnosti duha, refleksivne naravi, kako nad vlastitom osobom, tako i nad svakim predmetom spoznaje. Svijest je spoznaja drugog stupnja, koja samu sebe spoznaje spoznavši ono što spoznaje. Ona je subjektivne naravi, jer u sebi nosi osjećaj osobne prisutnosti svjesnog subjekta, ali ona mu omogućuje da sebe spozna i misli kao objekt spoznaje, odnosno da se objektivizira ne gubeći time svoj subjektivni značaj. Ona omogućuje refleksiju o svakom predmetu spoznaje i time omogućuje i potiče svako traženje ne samo objektivnosti, nego također i nadasve istine. Svijest je krajnji plod ljudskog duha, njegov krajnji razvoj, njegovo najviše svojstvo. Ali i ona je, poput svakog krajnjeg proizvoda, istodobno najdragocjenija i najkrhkija,

podložna posrtanju, gašenju, te je, poput spoznaje čiji je ona dovršeni oblik, podvrgnuta opasnosti od pogreške, najgore od svih, a to je lažna svijest koja vjeruje da je prava svijest.

Svjesni duh je emergencija koja postaje stvarnost. Odjednom, on može povratno djelovati na mozak i šire, na organizam. Duh ima moć nad mozgom o kojem ovisi, navodeći ga da izlučuje hormone agresivnosti, obrane, simpatije, te može razviti moć nad samim organizmom, o čemu svjedoče jogiji koji mogu usporiti, pa čak i zaustaviti, otkucaje srca. Vrlo je vjerojatno da potencijalne moći duha nad nama samima ostaju velikim dijelom nepoznate. Ima li kognitivne sposobnosti koje se još nisu probudile i uspavane moći koje ćemo jednoga dana spoznati i upotrijebiti?

Načelo emergencije ne objašnjava, nego utvrđuje. Ono ne uklanja misterij. Ali omogućuje da istodobno shvatimo aktivnu stvarnost duha, njegovu relativnu autonomiju, ovisnost te autonomije spram mozga, kao i stvarnost svijesti, njezinu autonomiju koja je ovisna o duhu.

Samo nas potpuna upotreba svjesnog duha može navesti da postanemo svjesni misterija duha.

Psiholozi i psihoanalitičari su drukčije pristupali duhu, kao da je odvojen od mozga. U novije vrijeme, neuroznanstvenici su pristupili mozgu uklonivši pojam duha.

Paul McLean je otkrio da čovjekov mozak u sebi sadrži sukcesivna područja (mozak reptila, mozak sisavaca i na kraju ljudski mozak u pravom smislu), ali pogriješio je što

je te tri instancije shvatio kao odvojene dok su one u stalnoj međuovisnosti (kao što je ukazao Jean-Didier Vincent); zatim je neuroznanost otkrila dvojnost mozga, lijevi koji se pogrešno određuje kao muški, koji rezonira na sekvencijski i analitički način, i desni mozak, nazvan ženskim, koji stvari uzima u globalu i senzibilno. A zapravo će malo dijalogike pokazati komplementarnost dvaju mozgova, gdje će ovisno o kulturama, osobnostima i trenucima, jedan od mozgova prevladati nad onim drugim.

Karl Pribram, čiji su rad neuroznanstvenici trajno zanemarili, razradio je „holografski“ model funkcioniranja mozga. U hologramu, skup informacija zabilježenih na svakom komadiću fotografske podloge, primjerice u obliku interferencijskih obrazaca, omogućuje rekonstrukciju cijele slike na temelju komadića i njezino globalno predstavljanje u tri dimenzije. Na taj način, ne nalazi se samo dio u cjelini, nego je i cjelina prisutna u dijelu.

Analogno tome, Pribram misli da pamćenje nije spremljeno u stanicama na određenim mjestima u mozgu, nego da je sadržano u interferencijskim motivima valova koji njime prolaze. Bacanje kamena u potok stvara koncentrične krugove na površini vode. Pamćenje bi dakle bilo poput rekonstrukcije bacanja kamena na temelju rekonstrukcije koncentričnih krugova u obrnutom smjeru.

Napokon, neurobiologija je uspjela proučiti mozgovne aktivnosti *in vivo*, kroz lubanju. Antonio Damasio i Jean-Didier Vincent pokazali su kako su emocije i dalje prisutne u racionalnim aktivnostima i u donošenju odluka.

Istraživanja mozgovnih aktivnosti se nastavljaju i otkrivaju djeliće njihove hiperkompleksnosti, ali ta će hiperkompleksnost ostati velikim dijelom nepoznata našem duhu/mozgu, sukladno načelu da jedan sustav nema načina u potpunosti spoznati samoga sebe.

Osim toga, moramo bezuvjetno znati da su procesi spoznaje, od percepcije pa sve do ideje i teorije koja se izražava jezikom, u sebi samima izvori, uvjeti za pogreške i iluzije. Upravo nam to pokazuje tko nas vara i mami. Svaka spoznaja, počevši od vidne ili slušne percepcije, prevodi svjetlosni ili zvučni stimulans u binarni kôd koji kruži u vidnom ili slušnom živcu i rekonstruira se u mozgu. Isto tako, svaka je spoznaja podložna trajnoj opasnosti od pogreške i iluzije. Mi smo i dalje osuđeni na tumačenje.

Nadalje, svaki predmet spoznaje je su-konstruiran u duhu onoga koji spoznaje i oblikovan je u percepciji stvarnosti koja sadrži jedan dio nespoznatljivog. Isto tako, svaka spoznaja u pozadini sadrži i neznanje. Kao što kaže Dany-Robert Dufour: „Očitost i izvjesnost sukladne su pogrešci i laži.“³⁵

U potpunosti zanemarujući učenje spoznaje o spoznaji, cijeli naš obrazovni sustav pridonosi trajnoj, često fatalnoj i danas sve većoj opasnosti od pogreške i iluzije o ljudskoj sudbini.

Dakle, spoznajni stroj je istodobno i stroj koji je velikim dijelom nepoznat, koji zahvaća samo djeliće nepoznatog, ali također i stroj za pogreške i iluzije. Ma koliko čudno organiziran, on je neizvjestan u neizvjesnom svijetu i u

---

³⁵ *Le Bégaiement des maîtres*, Editions François Bourin, 1987., str. 22.